

Педагогічні умови формування художньої свідомості учнів

Вергунова В.С.

Мистецтво є одним із наймогутніших засобів виховання, який сприяє активізації емоційного та інтелектуального потенціалу людини, розкриттю її творчого інстинкту, веде до збагачення духовного життя. Однак, воно не зможе виконати до кінця своєї місії, якщо підростаюче покоління буде непідготовлене до його сприймання, не отримає для цього мінімуму художніх знань, не навчиться бачити, переживати і розуміти прекрасне у житті та мистецтві. Тому провідною проблемою стає дослідження художньої свідомості особистості учнів, і, зокрема створення таких педагогічних умов, які б забезпечували краще розуміння творів мистецтва, осягнення їх художньо-естетичного змісту та глибоку оцінку.

У науковій літературі поки що накопичено недостатньо знань, що стосуються сутності поняття «художня свідомість» та процесу її формування. Окремі дослідження торкаються лише часткових питань цієї проблеми, здебільшого побіжно. Тому, щоб зрозуміти специфіку цього явища необхідно звернутись до її витоків.

Відомо, що серед різних форм суспільної свідомості, які функціонують в суспільному житті, *естетична свідомість* «відображує все багатство естетичного відношення людини до світу, виражаючи її активне, дійове прагнення до гармонії, досконалості, краси, до ідеалу прекрасного» [13, с.30]. Її сфера охоплює усі види життєдіяльності людини, але найбільш концентровано вона виявляється у художній діяльності, в якій духовне освоєння світу відбувається на основі особливої свідомості – художньої.

Співвідношення естетичної та художньої свідомості зумовлене співвідношенням естетичної та художньої діяльності, що характеризується єдністю *подібності* (оскільки художня діяльність є естетичною діяльністю, найбільш досконале її вираження) та *відмінності* (адже естетична діяльність

може й не бути художньою). У такій діалектиці взаємозв'язку виявити специфіку художньої свідомості можна, звернувшись до предмету її відображення. Так, предметом естетичної свідомості є відображення естетичних аспектів дійсності, які не існують в „чистому вигляді” та не закріплені в якому-небудь відносно самостійно існуючому об'єкті (естетичне в природі, вчинку, науковій творчості, в міфології). А художня свідомість зосереджена в штучно організованому об'єкті – творах мистецтва, в яких зміст не зводиться лише до естетичної сутності, а охоплює все багатство світу, включаючи його широкий філософський аналіз.

Виходячи із соціокультурної необхідності мистецтва, художня свідомість виступає важливою духовною ланкою художньої культури і в той же час, базується на певних психологічних здібностях та процесах, тобто на основі *художньої психіки*, функціональна система якої, на думку Л.Закса повинна включати:

- здатність до художньо-образного відображення світу, тобто до такого його творчого сприймання, ідеальної переробки і відтворення, в яких зливаються воедино і об'єкт, і відношення до цього суб'єкта; предметна інформація про світ і його ціннісне відображення;
- здатність до створення художньої реальності – наочних предметно-інтонаційних, образів, які викликають співпереживання;
- здатність користуватися мовою мистецтва, тобто, по-перше, образно моделювати світ і своє відношення до нього як художню реальність; по-друге, втілювати ідеальний образно-мовний твір у реальному чуттєвому матеріалі [4, с.57].

Отже, *художня свідомість* - це складне та багатогранне явище, оскільки одночасно виступає як важлива духовна ланка художньої культури в її діяльній, соціокультурній та семіотичній іпостасях; як психологічна комплексна здатність до художньої діяльності; як її внутрішній функціональний орган; як вищий вияв свідомості естетичної, що виражається у специфічному художньому освоєнні світу через художні емоції,

переживання, почуття, художній смак, ідеал та виявляється в художніх потребах, художніх поглядах, теоріях, художньому відношенні та оцінці.

Важливе значення для формування художньої свідомості особистості має виділення її структурних компонентів, специфіка яких обумовлена призначенням і змістом мистецтва. Відтак, її компонентами є *емоційна сфера* (художні емоції, переживання, почуття), *когнітивна сфера*, (художні знання, поняття, уявлення) *ціннісно-орієнтаційна сфера* (художні оцінки, смаки, ідеали) та *мотиваційна сфера* (художні потреби, інтереси, установки). Незважаючи на непослідовність розташування елементів, їх відносної специфіки й опосередкованості зв'язків між ними, тільки при синхронному існуванні та взаємодії вони набувають взаємодоповнюючого значення - підживлюють і підтримують один одного на всіх рівнях. Щоб зробити цей процес успішним необхідно створити відповідні педагогічні умови.

Відомо, що умова як філософська категорія відбиває універсальні відношення речі до тих чинників, завдяки яким вона виникає та існує [12, С.243]. Під педагогічними умовами формування художньої свідомості нами розуміються такі спеціально створені умови, які необхідні та достатні для посилення впливу творів мистецтва на особистість школярів.

Визначаючи ці умови, необхідно враховувати, що людина не пасивний об'єкт впливу середовища, а активна, діяльна істота [9, с.25]. Тому ефективність процесу формування художньої свідомості особистості учнів залежить не лише від зовнішніх умов – педагогічної майстерності вчителя, змісту роботи на уроці, а й від внутрішніх, які визначаються особистістю самих учнів. До них, насамперед, слід віднести набутий ними життєвий та художній досвід, психологічну установку на сприймання та оцінювання твору мистецтва, розвиток таких психічних якостей особистості, як художнє мислення і пам'ять, асоціативна уява, слухова увага, емоційна сприйнятливність, художні потреби, смаки, оцінки [10, с.118]. Крім того важливо прагнути до умов, які були б спільними для всіх учнів, незалежно від їхнього рівня підготовки. Це створення сприятливого клімату у класі,

правильного режиму роботи, а також контроль над чинниками цього процесу, особливий контакт учнів з учителями, достатній зворотній зв'язок. Створення цих умов сприятиме досягненню мети формування художньої свідомості особистості – здатності художньо-творчо переживати та осмислювати явища дійсності, втілювати їх завдяки власній художньо-творчій діяльності.

Виділимо умови, які, на наш погляд, є найсуттєвішими для формування художньої свідомості особистості учнів, зокрема у процесі музичної діяльності:

- формування музичного сприймання;
- збагачення художнього тезаурусу школярів;
- активізація художньо-творчого мислення учнів.

Сприймання - важливий компонент художньої діяльності, в процесі якої здійснюється формування усіх складових художньої свідомості, адже він забезпечує розвиток та взаємозв'язок емоційної та раціональної сфер особистості. Це „складний процес співучасті та співтворчості суб'єкта, що сприймає з художньою діяльністю художника – творця твору мистецтва” [8, с.4].

Сприймання творів музичного мистецтва, як наголошують музикознавці, має свою специфіку, що відрізняє його від сприймання інших явищ дійсності. На думку Є.Назайкінського, музичне сприймання –це процес осягнення й осмислення тих значень, якими володіє музика як мистецтво, як особлива форма відображення дійсності, як естетичний художній феномен [7, с. 91].

Підкреслимо, що розглядаючи музичне сприймання як основну умову формування художньої свідомості особистості, необхідно звернути увагу на роль вчителя у цьому процесі, знання особливостей музичного сприймання учнів певного віку, вміле керування цим процесом.

Формування музичного сприймання полягає у розвитку здатності до усвідомлення сприйнятого образу шляхом розширення емоційного досвіду,

асоціативного фонду та уявлень учнів, і вже на цій основі – емоційно-образного категоріального апарату, з опорою на який відбувається подальший розвиток здібностей до більш тонкого розпізнавання змісту, вираженого музикою [10, с.47].

У науково-методичній літературі формування музичного сприймання учнів дістало ґрунтовне висвітлення, особливо у працях Б.В.Асаф'єва, О.О.Апраксіної, Н.Ветлугіної, Н.Л.Гродзенської, Д.Б.Кабалевського, О.Я.Ростовського, В.М.Шацької та ін.

Важливого значення для формування музичного сприймання має його особливість, яку, Н.Ветлугіна вбачала у поєднанні цілісності сприймання з його диференціацією. Методологічною основою такого підходу є висновок Б.Асаф'єва про те, що сприймання музики неможливе без усвідомлення та розуміння того, що сприймається. «Ніколи не слід відмовлятися від ствердження інтелектуального начала в музичній творчості й сприйманні, - писав учений. – Слухаючи, ми не тільки відчуваємо або переживаємо певні стани, але й диференціюємо матеріал, який сприймається, проводимо відбір, оцінюємо, отже, мислимо» [1, с.58].

Багато уваги питанням формування музичного сприймання учнів приділяв Д.Б.Кабалевський. Успішність цього процесу він вбачав завдяки створенню атмосфери творчої активності й емоційної захопленості дітей; заохоченні слухачів до роздумів про музику; прагненні до цілісності музичних вражень; спрямованості будь-яких форм спілкування з музикою на удосконалення навичок сприймання музики; вихованні слухової уваги тощо [5, с. 15, 21, 28, 36].

Формування музичного сприймання залежить від вікових особливостей учнів. На початковому етапі воно визначається обмеженістю життєвого та музичного досвіду дітей, специфікою мислення, невмінням узагальнювати, переважанням цілісного сприймання, його сенсорно-моторного характеру. Тому від того, наскільки ціленаправлено та усвідомлено з боку вчителя відбувається його формування буде залежати перехід художньої свідомості

учнів на вищий рівень. У підлітків цей процес зумовлений особливостями мислення, що притаманне цьому віку: схильність до аналізу, здатністю до абстрагування. У цьому віці виявляється попередній музичний досвід, помітно зростає роль знань, посилюється прагнення до предметно образного тлумачення творів, осмислення різноманітних засобів музичної виразності, усвідомлення їх зв'язків зі змістом музики. Уміння утримувати увагу на абстрагованому, логічно організованому матеріалі, яке розвивається у цьому віці, є передумовою стійкості музичного сприймання, завдяки чому стають доступними складніші твори. Водночас сприймання підлітків зберігає основні якості, що властиві сприйманню молодшими учнями. Це стосується сенсорно-моторного характеру, реагування на масивність та динаміку звучання, темп і регістр, темброву палітру музики, загальний тонус звучання, розповідний, запитальний характер музичного висловлювання, ніжність і різкість, м'якість та жорсткість, ліричну наповненість або металічну сухість звучання. Значним недоліком музичного сприймання цього віку є поверховість художньо-естетичного осягнення складної музики, фрагментарність вражень, що веде до порушення функціональних взаємозв'язків між музичними враженнями, до викривлення сприйнятого, руйнування цілісності суб'єктивного образу [10, с.72].

Наступною умовою формування художньої свідомості є *збагачення художнього тезаурусу учнів*.

Терміном «тезаурус» позначають певну інформацію, тобто систему знань про навколишній світ і явища, які в ньому відбуваються. Відповідно цього змістом *художнього тезаурусу* є система певних знань про мистецтво, а також наявність у слухачів знань, уявлень, фонду, необхідних для його сприймання [10, с.121].

Збагачення тезаурусу особистості школярів засобами музичного мистецтва ми розглядаємо з позиції теорії інформації, згідно якої музичний твір виступає як сукупність семантично-значущої інформації, що повідомляє композитор. Для її сприймання необхідно, щоб «тезаурус» слухача хоча б

частково збігався з тезаурусом композитора, тобто «необхідний збіг наборів елементів у відправника й адресата» [6, с.128].

Дана умова тісно пов'язана з попередньою, оскільки вона спирається на закономірності теорії інформації, що мають важливе значення для формування музичного сприймання. Це, зокрема, залежність між кількістю інформації та надійністю і стійкістю її сприймання. Згідно даної закономірності, чим більше підготовча інформація відповідає змісту твору і чим активніше слухачі її засвоюють, тим глибші їхні художні переживання. Надмірна ж інформація перевантажуючи учнів, послаблює переживання та осмислення музичних творів [10, с.121].

Питання змісту і спрямованості музичної інформації дістали досить глибоке розкриття у працях О.О.Апраксіної, Б.В.Асаф'єва, Д.Б.Кабалевського, В.Д.Остроменського, О.Я.Ростовського, В.М.Шацької та ін., в яких висвітлюються особливості розповідей і бесід по музику, обсяг, зміст і форма вступного слова, показується роль вчителя в доборі та подачі інформації тощо.

Необхідно зауважити, що не завжди зі збільшенням обсягу знань поглиблюється сприймання музичних творів. Це спостерігається при невідповідності музики художнім ідеалам слухача, його потребам та інтересам, оскільки при їх відповідності учень може глибоко осмислити твір мистецтва навіть при мінімальному обсязі тезаурусу. При надлишкові тезаурусу слухач залучає до процесу сприймання увесь свій досвід, знання і вміння. Відтак, інформація, що закладена в музичному творі, поглиблюється, а в школяра з'являється основа для кращого проникнення та розуміння творів мистецтва, що сприяє підняттю його до рівня художньої свідомості творців, формуванню власної художньої свідомості.

Отже, питання збагачення художнього тезаурусу школярів слід розглядати не лише з обсягу і змісту інформації, а й відповідності музичного твору прагненням і психічному стану слухачів.

Важливою умовою формування художньої свідомості є *активізація художньо-творчого мислення учнів*. Вона взаємопов'язана з двома попередніми, оскільки з одного боку значно розвиває музичне сприймання, з іншого - ґрунтується на наявності у школярів певних знань, художнього й життєвого досвіду.

Психологи визначають мислення як процес пізнавальної діяльності індивіда, який характеризується узагальненим та опосередкованим відображенням дійсності, її істотних властивостей [3, с.36]. Художнє мислення має свою специфіку, оскільки виступає як процес моделювання систем ставлень суб'єкта до дійсності. Такий підхід пояснюється метою мистецтва у фіксації цих систем через художні образи, які реалізуються в матеріалі певного виду мистецтв. Безперечно, процес художнього мислення має творчий характер, адже постає як результат власного пошуку, включення у цей процес творчої уяви, почуттів. Звідси, активізація художньо-творчого мислення учнів нами розуміється як стимулювання різночитання та усвідомлення художніх образів, що потребує роботи власних зусиль.

Спираючись на думку Б.В.Асаф'єва про те що «музика - мистецтво інтонаваного смислу» [2, с.75], в якому художній образ втілюється в музичних звуках за допомогою інтонації, важливу роль для роботи думки відіграє знаходження у творі головного «зерна-інтонації» як носія смислу, проникнення в характер інтонації, визначення логіко-конструктивної схеми твору.

Активізації художньо-творчого мислення сприяє здійснення художньо-педагогічного аналізу музичних творів, в ході якого повніше розкривається їх художня краса, посилюється емоційний вплив, відбувається послідовне, систематичне прилучення учнів до музики, розуміння ними її особливостей.

У музичній педагогіці питання аналізу дістали розкриття у багатьох дослідженнях (О.О.Апраксіна, Б.В.Асаф'єв, Н.Л.Гродзенська, Д.Б.Кабалевський, О.Я.Ростовський, В.М.Шацька та ін), за допомогою яких

склалась обґрунтована система поглядів на його здійснення, що мають неабияке значення і для активізації художньо-творчого мислення учнів. Це стосується, зокрема, направленості мислення дітей на з'ясування того, **яка** це музика, **які** почуття і переживання вона викликає, **якими** засобами вона цього досягає; проведенні паралелей з іншими видами мистецтв; використанні різноманітних образних висловлювань; реалізації запитань у діалозі, що сприятиме творчому різночитанню змісту музичних творів тощо. Щоб викликати найбільшу активність художньо-творчого мислення учнів вчителю не потрібно давати готові власні оцінки, спрямовувати їхні міркування, пробуджувати уяву, музично-слухові уявлення, викликати асоціації [10, с.148].

Активізації художньо-творчого мислення сприяє створення пошукових ситуацій на уроці, що спрямовані на самостійний пошук дітей, постановка завдань на порівняння різних музичних явищ. Такі завдання спонукають учнів до роздумів, розвивають творчі здібності, спрямовують на усвідомлення взаємодії засобів виразності та їх ролі у створенні музичного образу.

Важливу роль у активізації художньо-творчого мислення, що стосується усвідомлення власних емоційних станів, відіграє словесна інтерпретація музичного змісту. Необхідність знайти відповідні слова спонукає їх пошук, який пов'язаний з власним самоаналізом емоційних вражень і переживань. Якщо у лексичному запасі учнів не буде «потрібного» слова, то зменшиться і глибина проникнення у смисл і характер твору. З цього приводу Б.М.Теплов зазначав: «Не слід... стверджувати, ніби емоційна сторона психічного життя не може бути доступна понятійно-словесному вираженню. Йдеться зовсім не про неможливість, а лише про певні труднощі словесного описання емоцій» [11, с.54]. Тому від того, як школярі зможуть висловити свої враження залежить усвідомлений характер сприймання, здатність до оцінної діяльності.

Нерідко навіть підлітки відчують труднощі при добиранні потрібних слів для висловлення своїх вражень від музики. У якісному плані їхні висловлювання можуть зводитися лише до кількох визначень, що пояснюється недостатньо розвинутою слуховою спостережливістю і збідненим лексичним запасом. Це значно ускладнює завдання аналізу музичного твору, визначення ступеню проникнення учня у його зміст.

Отже, формування художньої свідомості особистості складний та багатогранний процес, що спрямований на розвиток здатності до художньо-творчого переживання, осмислення та переробки дійсності. Необхідними умовами цього процесу виступають включення особистості до художньо-творчої діяльності, наявність у неї певних знань, активізації мисленевих процесів, що ведуть до усвідомлення змісту творів мистецтв та власних переживань, які вони викликали.

Безумовно виділені умови не вичерпують всієї повноти формування художньої свідомості й потребують подальшого аналізу. В значній мірі це залежить від подальшої розробки досліджень феномену художньої свідомості, її структури, функцій, взаємозв'язку її структурних елементів.

У педагогічному аспекті розглянуті нами умови підкреслюють необхідність урахування їх тісного взаємозв'язку, оскільки взяті кожна окремо, вони не зможуть забезпечити успішне формування художньої свідомості особистості школярів. Порушення навіть однієї умови, при дотриманні інших, негативно впливатиме на навчальний процес. Тому важливо, щоб вони створювалися в комплексі, що стане основою художнього розвитку дітей.

Список використаної літератури:

1. Асафьев Б.В. Избранные статьи о музыкальном просвещении и образовании. – 2-е изд. – Л.: Музыка, 1973. – 144 с.
2. Асафьев Б.В. Музыкальная форма как процесс: Кн. 1,2. – Л.: Музгиз, 1963. – С.75.
3. Дис Л. Музыкальное мышление как объект исследования // Музыкальное мышление: сущность, категории, аспекты исследования: Сб. статей. – К.: Муз. Украина, 1989. – С.36.
4. Закс Л.А. Художественное сознание. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 212 с.
5. Кабалевский Д.Б. Воспитание ума и сердца: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1984. – 206 с.
6. Моль А. Социодинамика культуры. – М.: Прогресс, 1973. – 173 с.
7. Назайкинский Е.В. Логика музыкальной композиции. – М.: Музыка, 1982. – 319 с.
8. Органова О.Н. Специфика эстетического восприятия. – М.: Высш. шк., 1975. – 223 с.
9. Психология: Словарь / Под общ. Ред А.В.Петровского, Г.М.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 25.
10. Ростовський О.Я. Педагогіка музичного сприймання: Навч.-метод. Посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 248 с.
11. Теплов Б. М. Психология музыкальных способностей // Избр. труды: В 2 т. – Т.1. – М.: Педагогика, 1985. – С.54.
12. Философская энциклопедия / Под ред. Ф.В. Костантинова: В 5 т. – Т. 5. – М.: Советская энциклопедия. – С.43 – 50.
13. Эстетическое сознание и процесс его формирования. – М.: Искусство, 1981. – 255 с.

Вергунова Валерія Сергіївна – асистент кафедри естетичного виховання
Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.